

Аттокуров А.

СҮЙЛӨМДҮН АЙКЫНДООЧ МҮЧӨЛӨРҮН АНЫКТООНУН ЖОЛДОРУ

Аттокуров А.

СПОСОБЫ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ЧЛЕНОВ ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Айрым учурларда айкындооч мүчөнүн түрлөрүн бири-биринен так ажыратуу иши бир топ кыйынчылыктарды туудурат: Өзгөчө мейкиндик жөндөмөдөгү зат атоочтор жана кээ бир жандоочтук айкаштар кээде бышыктоочтук милдетти аткарса, кээде кыйыр толуктоочтук милдетти аткарып калат. Ошондуктан айкындоочтун түрлөрүн бири-биринен ажыратуу ишине өтө кылдаттык менен көңүл буруу керек. Бул үчүн негизинен алардын төмөнкү белгилерин эске алуу зарыл:

1) Сүйлөм тутумундагы тиги же бул сөз айкындоочтун кайсы түрүнө кирерин ажыратуу үчүн, ал сөздүн грамматикалык маанисине карай синтаксистик маанилик суроону тура бере билүү керек. Синтаксистик суроо сөздөрдүн ортосундагы синтаксистик катыштын мүнөзүнө, сөздүн грамматикалык маанисине карай берилет.

Мисалы: Китепти **Алымга** бердим. Малчылар **жайлоого** көчүштү. Бул сүйлөмдөрдөгү “Алымга”, “жайлоого” деген эки сөз тең бирдей формада, барыш жөндөмөдө турушат. Бирок “Алымга” кыймыл-аракет багытталган конкреттүү обьектини (**Алымга берди**- обьектилик катыш) билдирип турат, ошондуктан ал кимге? деген суроого жооп берип, толуктоочтук милдетти аткарат. Ал эми “жайлоого” деген мейкиндик маанидеги сөз кыймыл этиш (**көчүштү**) менен айкашып, орундук катышты билдирип турат, ошол себептүү ал кайда? деген суроого жооп берип, орун бышыктоочтук милдетти аткарды.

Ошондой эле: Мен **Ормуш менен** келдим. Ал **каармандык менен** согушту деген сүйлөмдөрдөгү “Ормуш менен”, “Каармандык менен” деген жандоочтук айкаштар сырткы түрү жагынан окшош, бирок грамматикалык маанилери ар башка: биринчи сүйлөмдө менен жандоочу адамдын атын билдирген конкреттүү зат атооч менен айкашып айтылып, кыймыл-аракеттин бирөө менен бирге аткарылгандыгын көрсөтсө, экинчисинде сыпаттык маанидеги “**каармандык**” деген абстракттуу зат атооч менен айкашып айтылып, кыймыл аракеттин аткарылыш сыпатын билдирип турат. Ошол себептүү “**Ормуш менен**” деген айкаш ким менен? деген суроого жооп берип, толуктоочтук милдетти аткарса, “каармандык менен” деген айкаш кандай? деген

суроого жооп берип, сыпат бышыктоочтук милдетти аткарып турат.

1) Аныктооч, толуктооч, бышыктоочтордун милдетин, негизинен, кайсы сөз түркүмдөрү аткарырын так билүү керек. Мисалы, аныктоочтун милдетин көбүнчө сын атоочтор, сан атоочтор, атоочтуктар, илик жөндөмөдөгү зат атоочтор аткарат; толуктоочтун милдетин иликтен башка жөндөмөлөрдөгү конкреттүү зат атоочтор жана башка атооч сөздөр аткарат; бышыктоочтун милдетин, негизинен, тактоочтор, чакчылдар, мейкиндик жөндөмөдөгү орундук, мезгилдик маанидеги зат атоочтор аткарат.

2) Айкындоочтун тиги же бул түрү сүйлөмдүн кайсы мүчөсү менен байланышып тургандыгына жана ал айкындалып турган мүчөнүн милдетин кайсы сөз түркүмү аткарып тургандыгына да көңүл буру керек. Эгерде этиштик баяндооч менен же сүйлөмдүн этиштен турган башка мүчөсү менен байланышып, аны айкындап турса, ал бышыктооч же толуктооч болот; эгерде сүйлөмдүн зат атоочтон турган ар кандай мүчөсүн айкындап турса, ал аныктооч болот.

3) Айкындооч менен айкындалып турган сөз өз ара синтаксистик байланыштын кайсы түрү аркылуу байланышып тургандыгын да эске алуу керек. Аныктооч өзүнөн кийинки аныкталгыч менен дайыма ыкташуу жана таандык байланыш жолу аркылуу байланышат; толуктооч тике жана кыйыр башкаруу жолу аркылуу, бышыктооч ыкташуу жана кыйыр башкаруу жолу аркылуу байланышат.

4) Мейкиндик жөндөмөдөгү зат атоочтор кээде орун бышыктоочтук милдетти аткарса, кээде кыйыр толуктоочтук милдетти аткарып калат. Сүйлөм ичинде келген андай сөздөр кандай синтаксистик функцияда колдонулуп тургандыгын ажыратуу үчүн алардын ички маанисине жана кандай суроого жооп беришине терең көңүл буру керек. Эгерде ал жөндөмөдөгү сөздөр предметтик маанини берип, кимге? эмнеге? кимде? эмнеде? кимден? эмнеден? деген суроолорго жооп берсе, кыйыр толуктооч болот: Душман биздин **жерибизге** көз артты. (Т.С.). Жаш кулундар **желеле** жулкунушат. Каныбек келаткан **арабадан** качып, көпүрөгө карай басты. (К.Ж.).

Эгерде ушул эле жөндөмөдөгү зат атоочтор мейкиндик маанини билдирип, кайда? каякка? кайдан? деген суроолорго жооп берсе, орун бышыктоочтук милдетти аткарып калат: Азыр ал **колхоздо** иштейт (К.Б.). Осмон кечээ **жайлоого** кетти.

Мейкиндик жөндөмөдөгү зат атоочтордун кыйыр толуктооч же орун бышыктооч болушу аны менен байланышкан этиштин мааниси менен да байланыштуу болот: Эгерде этиш багыттык, орундук маанидеги кыймыл аракетти билдирсе, аны менен байланышкан предметтик маанидеги зат атооч да кээде бир аз орундук мааниге ээ болуп, кайда? кайдан? деген суроолорго дооп берип, орун бышыктооч милдетти аткарып калат.

Салыштыр: 1) Султан эки айдан бери **малда** жүрөт. (-Султан **кайда** жүрөт? - **малда**-орун бышыктооч). 2) Өсөр **малда** өлүм жок. (-**Эмнеде** өлүм жок? - **малда**- кыйыр толуктооч). 1) Ал **чөпкө** кетти. (Ал **кайда** кетти? - **чөпкө**-орун бышыктооч). 2) Атты **чөпкө** кой. (Атты **эмнеге** койду? - **чөпкө**- кыйыр толуктооч). 1) Балык **сууда** жашайт. (Балык **кайда** жашайт? - **сууда** - орун бышыктооч). 2) Бул **сууда** туз аз. (Туз **эмнеде** аз? - **сууда**- кыйыр толуктооч.)

Экинчи жагынан, 1- пункттагы сүйлөмдөрдөгү малда, чөпкө, сууда деген сөздөр конкреттүү маанисинде эмес, алардын ички семантикасында абстракцияланган бир аз мейкиндик маанинин бар экендиги сезилип турат. Ошондуктан ал сөздөргө кайда? деген суроону берип, орун бышыктооч катары кароо ылайыктуу деп эсептейбиз.

б) Мейкиндик жөндөмөдөгү кээ бир зат атоочтордун орун бышыктооч же кыйыр толуктооч экендигин так ажыратуу бир кыйла кыйынчылыкты туудурат. Мындай учурда алардын төмөнкүдөй белгилерине көңүл буруу зарыл; а) эгерде андай формадагы сөз кандайдыр бир зат жайгашкан конкреттүү бир нерсени көрсөтүп, өзүнүн предметтик маанисин толук саткап турса, кыйыр толуктооч болот.

Мисалы; Алым **кроватьта** жатат. Ал **стулга** олтурду. Зуура **машинага** түштү.

Бул сүйлөмдөрдөгү белгиленген сөздөрдү кыйыр толуктооч же орун бышыктооч деп дароо эле так айта салуу кыйын. Бул сыяктуу сөздөрдүн ички семантикасына өтө кылдаттык менен көңүл буруу керек. Ушул планда алып караганда, бул сөздөр субъект жайгашкан нерсени көрсөтүү менен бирге өзүлөрүнүн конкреттүү предметтик маанисин да сактап, объектилик катышты билдирип турушат. Ошондуктан аларды кыйыр толуктооч деп кароого тура келет.

Ал эми Султан **жерде** жатат. Түйүнчөк **бурчта** турат деген сүйлөмдөрдү алсак, андагы **жерде**, **бурчта** деген сөздөр субъект жайгашкан мейкиндикти, орунду көрсөтүп турат, ошол себептүү мындай маанидеги сөздөрдү орун бышыктооч деп кароо керек.

1) Мейкиндиктин жөндөмөдөгү сөздөрдүн айрымдарында предметтик маани менен орундук маани бирдей деңгээлде болот да, эмнеге? кайда? суроолорго бирдей жооп бере берет. Натыйжада аларды айкындоочтун тиги же бул түрүнө кирет деп кесе айтууга болбойт; Аларда кыйыр толуктоочтун да, орун бышыктоочтун да белгилери болот. Ошол себептүү ал сыяктуу сөздөрдү синтаксисттик талдоо мезгилинде кыйыр толуктооч деп да, же орун бышыктооч деп да кароого болот-андан орчундуу ката жиберилди деп эсептөөгө болбойт же болбосо андай маанидеги сөздөрдү кандайдыр бир “аралык категорияга” (“промежуточная категория”) кирген “бышыктоочтук толуктооч” (“обстоятельное дополнение”) деп кароого да болот.

Мисалы: Булбул **бутакка** конду

а) Булбул **эмнеге** конду? - **бутакка** (кыйын толуктооч)

б) Булбул **кайда** конду? - **бутакка** (орун бышыктооч)

Бул сөздө (“**бутакка**”) орун бышыктоочтук да, толуктоочтук да белги болгондуктан, “бышыктоочтук толуктооч” деп да кароого болот.

Ушинтип айкындооч мүчөнүн түрлөрүн ажыратууда жогоруда көрсөтүлгөн белгилерге жана контентке көңүл буруу зарыл. Айкындооч мүчөлөргө талдоо жүргүзүүдө алды менен тиешелүү сөздүн грамматикалык семантикасына карай ага синтаксистик (маанилик) суроону берүүдөн баштоо ылайыктуу, андан ал сөзгө тиешелүү сөздүн грамматикалык (маанилик) суроону берүүдөн баштоо ылайыктуу, андан соң ал сөзгө тиешелүү болуп турган башка белгилерди эске алуу менен ал сөздүн айкындооч мүчөнүн кайсы түрүнө кирерин тактап алууда болот.

Адабияттар:

1. Бабайцева В.В. Система членов предложения в русском языке М., 1988
2. Сабигатова А. основные признаки предложения. Уфа. 1980
3. Жапаров А. Синтаксический строй кыргызского языка. Бишкек. 1992
4. Мураталиев М., Турсунов. А. Кыргыз тилиндеги сүйлөм мүчөлөрү. Ф., 1961.